

*Aynur Baxşəliyeva. Azərbaycan dilində sözyaratma vasitələrinin morfoloji-semantik xüsusiyyətləri // Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s. 191-195.*

UOT: 811.512.162

**Aynur Baxşəliyeva**

*müəllim*

*Azərbaycan Dillər Universiteti,*

*Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.*

*aynur.baxshaliyeva@gmail.com*

## AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZYARATMA VASİTƏLƏRİNİN MORFOLOJİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Açar sözlər:** *ədəbi dillərin təkamülü, sözyaratma prosesi, semasioloji tərkib, çoxmənalı kök, dil sisteminin inkişafı, aktual söz mənaları, frazeoloji uyuşmalar, mürəkkəb sifət, qədim türk dili, dilçilərin diqqət mərkəzində*

**Ключевые слова:** *эволюция литературных языков, словообразовательный процесс, семасиологический состав, многозначный корень, развитие системы языка, актуальные значения слов, фразеологические сращения, сложное прилагательное, праславянский язык, в центре внимания лингвистов*

**Key Words:** *evolution of literary languages, process of word-building, semasiological composition, multilayer root, development of language system, actual meaning of words, phraseological adhesions, sluggish, ancient turkic languages, in the center of linguists' attention*

*Azərbaycan dilində sözyaratma problemi daima dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu birinci növbədə ədəbi dillərin təkamülü, yeni anlayışların ifadə olunma meyarları ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə Azərbaycan dilçiliyi sözyaratma üsullarının sistemli araşdırılması ilə məşğuldür. Azərbaycan dilçiliyində sözyaratma probleminin araşdırılması iki əsas istiqamətlə səciyyələnir:*

1. *Sözyaratma vasitələrinin semantikasına diqqət yetirilir;*
2. *Sözyaratma vasitələrinin semantikasi nitq hissələri haqqındakı təlimlə bilavasitə əlaqələndirilir.*

O.Betlinqin “Yakut dilinin qrammatikası”; “Altay dilinin qrammatikası”; Mirzə Kazimbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” bu sahədə örnək ola bilər. Söz yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlər arasında rus türkololoqları Q.X.Axatovun, M.İ.Akmatzyanovun Q.Aydarovun, N.K.Antonovun, N.A.Baskakovun, İ.Batmanovun, T.A.Bertoqayevin, A.K.Borovkovun, B.Q.Quzevin, N.K.Dmitriyevin, N.İ.Eqorovun, M.Z.Zakiyevin, F.Q.İsxakovun, E.Z.Kajibekovun, A.N.Kononovun, K.M.Musayevin, E.N.Nadjipin və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Sözyaratma prosesinə Azərbaycan dilçiləri də dəyərli əsərlər həsr etmişlər. A.Axundovun, S.Səfərovun, Ə.Dəmirçizadənin, F.Cəlilovun, S.Əlizadənin, T.Hacıyevin, B.Xəlilovun, Q.Kazımovun, H.Mirzəzadənin, M.Mirzəliyevanın, Ə.Rəcəblinin, B.Məhərrəmlinin və digərlərinin əsərləri bu problemə həsr olunmuşdur.

Bu əsərlərdə morfolojiya ilə yanaşı tarixi semasiologiyanın da problemləri bilavasitə həll olunmuşdur. Bu zaman söz köklərinin və əsaslarının tarixi təkamül qanunauyğunluqları əsas götürülür. Hələ XIX əsrin birinci yarısında Mirzə Kazimbəyin “Общая грамматика турецко-татарского языка” (“Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”) əsərində Azərbaycan

dilində sözyaratma üsullarından geniş bəhs olunmuşdur. Lakin bu problemin daha geniş tədqiqinə XX əsrdə başlanılmışdır. Sözyaratmadan danışanda ilk növbədə affiks problemindən söz açılır. Bu zaman kök-əsas probleminə o qədər də toxunulmur, yalnız hansı affiksin köməyi ilə müəyyən nitq hissəsindən yeni söz yaradılmasından bəhs olunur. Bu isə əsasən qrammatik səciyyə daşıyır.

Söz yaradıcılığı prosesində yeni yaranmış leksemin mənası əsasən iki komponentin: sözyaradıcı affiksin və kök-əsasın mənalarının ümumi məcmusundan ibarətdir. Yeni söz yaradan köksözlər içərisində feil kökləri və isim kökləri fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni söz yaranarkən kökün real əşyavi mənası həmişə əsas götürülmür. Məsələn, Azərbaycan dilində *-li* affiksinin köməyi ilə sifətlər və isimlər yaranır. Bu sifətlər bəzən əşya və hadisələri, bəzən müəyyən əlamət və keyfiyyəti, bəzən də aidyyəti bildirir. Bu zaman onların semantikasını müəyyən leksik-semantik qruplara aid olur. Ad və feillərin əsasında sözyaratma prosesi əşya və əlamətin real-əşyavi mənası ilə bilavasitə əlaqəli olur. Müasir söz yaradıcılığında əşya və əlamət bildiren sözlərin yaranması fərqlidir: birinci prosesdə isimlər, digərində sifətlər yaranır. Lakin bu zaman ismin semantikasında korrelyat kökün semasioloji tərkibində mövcud olan əlamət özünü göstərir. Bu zaman ismin əsas mənasında tamamilə fərqlənən anlamları yaranır. Əlamət mənası əşyavilik anlayışına nisbətən daha mücərrəd səciyyə daşıyır.

Düzəltmə sözün mənası əsas kökün mənasından yaranır. Beləliklə, əgər kök birmənalıdırsa, ondan düzələn söz də birmənalı olacaqdır. Əgər kök çoxmənalıdırsa, bu zaman ondan düzələn söz də polisemik və çoxfunksiyalı olmalıdır. Bu zaman düzəltmə sözdə çoxmənalı köksözün əsas mənası daha çox diqqət mərkəzində olur. Bu isə lüğətlərdə köksözlərin əsas mənalarının qorunması ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “qoçaq” və “istehsal” sözləri birmənalıdır. Onlardan affikslər vasitəsilə düzələn “qoçaqlıq” və “istehsalçı” sözləri də birmənalı olur. Beləliklə, buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əsas kökün metaforik məcazi mənaları düzəltmə sözə keçmir. Məsələn, “insan” sözündən yaranmış “insanlıq” sözündə onun yalnız bir mənası “humanistlik” mənası təkrar olunur.

Azərbaycan dilində elə sözlər mövcuddur ki, onların əsas mənaları itmiş, ikinci dərəcəli mənalar isə saxlanılmışdır. Məsələn, “alçaq” sifətindən yaranmış “alçaqlıq” ismində “alçaqboylu” mənası əsas mənə sayıla bilər. Lakin dil sistemi inkişaf etdikcə bu sözün ikinci dərəcəli mənası “alçaq”, “əclaf” sememi və ondan yaranmış “alçaqlıq” sözü də əsas mənə kimi işlənməyə başlamışdır.

Bəzən metaforik mənə düzəltmə sözdə əsas mənayı tamamilə aradan çıxara bilər. Söz kökü nə qədər qədimdirsə, onda əsas samitin saxlanılma ehtimalı daha çoxdur. Bəzən isə köksözün qədim əsas mənası dil sistemində itir, lakin düzəltmə sözlərin tərkibində qalır. Düzəltmə sözlərin bu xüsusiyyətindən istifadə edərək bir çox qədim kökləri rekonstruksiya etmək mümkündür.

Xüsusiyyət, əlamət, keyfiyyət, vəziyyət, hərəkət bildiren sememlərin yaratdığı düzəltmə sözlərdə əsas mənə daha da yaxşı qorunur. Azərbaycan dilində düzəltmə sözün mənası qədim köksözlərdən düzəlmiş leksemlərdə əsasən saxlanılır. Lakin bu mənə itdikdə həmin sözü digər türk dillərinə məxsus leksemlərdə müqayisə edib bərpa etmək mümkündür.

Hər bir tarixi dövrün özünəməxsus aktual söz mənaları mövcuddur. Bir tarixi dövr üçün çox aktual olan mənalar digər bir zaman kəsimində bu aktuallığı itirə bilər. Bəzən isə köksözlərin itirilmiş mənaları düzəltmə sözlərin semantik strukturunda qorunub saxlanılır. Hər bir sözün semantik strukturunun tarixini araşdırarkən bunun şahidi olmaq mümkündür.

Azərbaycan dilində *-lıq* affiksi çox məhsuldar olub saysız söz yarada bilər. Bu şəkilçi ahəng qanunu əsasında dörd variantda işlənir: *-lıq*, *-lik*, *-luq*, *-lük*. Bu şəkilçi vasitəsilə çoxsaylı söz, o cümlədən termin yaranmışdır. Onun vasitəsilə həm isimlər, həm də sifətlər yaranır. Bu leksemlər Azərbaycan dilinin tarixi təkamülünün müxtəlif dövrlərinə aiddir. Bu köksözlərin çoxu məhsuldar olub çoxsaylı leksemlər yarada bilər. *-lıq* şəkilçisi ilə düzələn isimlər həm konkret, həm də mücərrəd mənalar daşıyır. Bu affiksin xüsusiyyət, əlamət, keyfiyyət mənaları

daşması dilçi alimlərdən S.Cəfərov, A.K.Borovkov və s. tərəfindən qeyd olunmuşdur [1, 25-30; 2, 40-41].

*-lıq, -lik, -luq, -lük* affiksləri ilə düzələn isimlər və sifətlər Azərbaycan dilində istənilən qədərdir. Məsələn: bərişmazlıq, qanmazlıq, aludəlik, qarşılıq, gözəllik, naziklik, sadıqlıq, xoşrəftarlıq, avamlıq, azadlıq, aşıqlıq, yoxluq, varlıq, rüsvayçılıq, alçaqlıq, istilik, ayıbsızlıq, ağıllıq, aktualıq, itilik, yoxsulluq, tosğunluq, totuqluq, aydınlıq, quraqlıq, dinclik, irilik, yüksəklik, saymazlıq, ağalıq, alimlik, ahillıq, quruculuq, əbləhlik, heyvanlıq, ağılıq, ağırlıq, azlıq, sarılıq, ayrılıq, aktyorluq, qulluq, baytarlıq, qazmaçılıq, vətəndaşlıq, sultanlıq, avaralıq, bağbanlıq, bələdçilik, bekarçılıq, atalıq, analıq, bacılıq, müəllimlik, elçilik, nümayəndəlik, səfirlik, gündəlik, doyumluq, günlük, ağalıq, almalıq, buzluq, üzümlük, qışlıq, qaranlıq

Bu sadalanan leksemlərin hamısı *-lıq, -lik, -luq, -lük* affiksləri vasitəsilə düzəlsə də hər birinin öz məna çaları vardır və semasioloji strukturda özünəməxsus yer tutur. “Avamlıq”, “azadlıq”, aşıqlıq, “yoxluq” və s. isimlərdə düzəltmə sözün semantik strukturu ilə əsas kök-sözün mənası arasında semasioloji paralellik müşahidə olunur.

Azərbaycan dilinin tərkibində *-lıq* affikslər qrupu ilə düzələn isimlər və sifətlər çoxdur. Mahmud Kaşqarının “Divani lüğət-it türk” əsərində “anukluk” – “hazırlıq”; “isiqlik” – “istilik”; “koyuğluq” – “qatılıq”; “erlik” – “igidlik”; “ortaklıq” – “dostluq, ortaqlıq” və s. Belə düzəltmə sözlərə “Codeks Cumanikus” da, qədim türk yazılı abidələrində, Qütübün, Houtsmanın lüğətlərində rast gəlinir [4, 70-78].

Bir çox türkoloqların əsərlərində *-lıq* affiksində yaranmış *-çılıq* affiksində də təsadüf olunur. Bu zaman məşğulluq anlamı verən *-çı* affiksi *-lıq* affiksi ilə birləşərək müəyyən peşə, sənət, iş ilə bağlı olan düzəltmə isimlər yaradır: arıçılıq, bağbançılıq, bələdçilik, bekarçılıq və s.

Müasir Azərbaycan dilinin materiallarını qədim türk yazılı abidələri, Mahmud Kaşqarının lüğəti və s. ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, *-lıq* affiksinin bəzi funksiyaları hələ qədim dövrdən formalaşmışdır. Azərbaycan dilində *-lı* affiksi dörd variantda işlənir. Bu affiks qədim türk dillərində də çox məhsuldar olmuşdur. Vaxtilə *-lı* və *-lıq* affikslərinin mənşəyi haqqında türkoloqlar arasında ciddi mübahisələr olmuşdur [4, 80-82].

Akademik V.V.Radlov *-lıq* və *-lı* affikslərinin həm sifət, həm də isim yaratdığını iddia edir və bu qrammatik formaların müasir və orta dövr türk dillərində tamamilə fərqli sözyaratma vasitəsi olduğunu söyləyirdi.

V.Tomsen, P.M.Melioranski və başqa alimlər də bu affiksləri tamamilə fərqli leksik-qrammatik funksiya daşdığı barədə yazmışdılar. *-lıq<sup>4</sup>* affiksində iki qrammatik mənanın substantivliyi və adyektivliyi tamamilə qanunauyğundur və türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi təkamülü bunu bir daha sübut edir.

Müasir Azərbaycan dilində *-lı* affiksinin müəyyən qədər məhsuldarlığı azalsa da, yenə də çoxsaylı söz qrupları yarada bilir. Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu affiks isimlərdən isimlər yaradır. Bunların arasında hətta frazeoloji uyuşmalar və mürəkkəb sözlərə də təsadüf olunur. Məsələn: çoxatomlu, çoxbucaqlı, çoxmərtəbəli, çoxrəngli, iki-ayaqlı, ikielementli, üçtelli və s. Bu ifadələrin tərkibinə daxil olan sözlər (çox atom; üç heca, üç bucaq və s.) komponentləri həmin tərkiblərdən kənarında sərbəst sözlər kimi mövcud olur. Bu yolla düzələn mürəkkəb sifətlərin yaranma prosesində iki əsas istiqamət müşahidə olunur:

1. Söz birləşməsinin semantik komponentlərinin birləşməsi.
2. Bu bünövrə əsasında mürəkkəb sifətlərin yaranması.

Bu birləşmələr termin yaradıcılığında xüsusilə geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində *-lı<sup>4</sup>* affiksi ilə düzələn mürəkkəb sifətlər əsasən sifət + isim birləşməsindən yaranır. Bəzən bu birləşmələr isim + isim birləşmələrindən yarana bilər. Azərbaycan dilində epitetlər bəzən frazeoloji uyuşmalar formasında ola bilər: “göygöz”, “itigöz”, “yastıdib”, “danabaş”, “külbaş” və s. epitetləri buna misal göstərmək olar. Bu üsulla mürəkkəb sifət yaranması artıq

müəyyən dərəcədə arxaikləşmişdir. Müasir dildə həmin formalara  $-li^4$  affiksi artırılır: “göy-gözlü”, “itigözlü”, “acgözlü” və s. [1, 102-105].

Bəzən  $-li$  suffiksi ilə yaranan sifətlər substantivləşir: ailəli, ayaqlı, aralı, astarlı, qoxulu, qundaqlı və s. leksemlər buna misal ola bilər. Azərbaycan dilində başqa dillərdən: digər türk dillərindən, ərəb, fars, Hind-Avropa dillərindən keçən köklərə  $-li^4$  affiksi artırılmaqla yeni sözlər düzələ bilər: bilikli, qayğulu, qanlı, qarsılı, damaqlı, nazlı, nişanlı, sürəkli və s.

Əski türk dillərində Mahmud Qaşqarının “Divani lüğət-it türk” lüğətində, qədim Azərbaycan dilində bu affiksin  $-uğli$ ,  $-üqli$  formaları da mövcud olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində  $-li^4$  affiksi ilə etno-coğrafi mənada işlənən sifətlər və isimlər yaranır: azərbaycanlı, buralı, qafqazlı, dağlı, göyçəli və s.

Azərbaycan dilində  $-li^4$  affiksi ilə adi nominativ funksiyalı frazeoloji birləşmələr də yaranmışdır. Məsələn: “Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım, Dəhane gövsərlim, dodağı balım” (Aşıq Ələsgər).

Azərbaycan dilində çox işlənən  $-li^4$  affiksləri qədim tarixə malikdir. Antuan Meye “Общеславянский язык” (“Ümumi slavyan dili”) əsərində bu affikslərin qədim türk dilindən praslavyan dilinə keçərək sifətlər yaratdığını qeyd edir. Qədim slavyan dilində “крепки” sifəti “крепкий” (bərk) sifətinin əvəzinə işlənmişdi [5, 104-108].

Beləliklə, bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki,  $-liq^4$ ,  $-li^4$  affikslər qrupu Azərbaycan dilində və bütün türk dillərində lap qədim dövrlərdən işlənmiş və çox məhsuldar olmuşdur. Bu affikslər Azərbaycan dilində və digər türk dillərində dörd variantda işlənmişdir.

#### Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 203 s.
2. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского Тедфсира XII в. М., 1963, 368 с.
3. Rəhimov A. Azərbaycan dili üçün asemantikləşmiş bəzi kökmorfemlərin izahında M.Kaşqarlı “Divan”ın rolu. Azərbaycan filologiya məsələləri, 1984, II buraxılış.
4. Мейе А. Общественный язык. М., 1938, 487 с.

Aйнур Бахшалиева

#### Морфолого-семантические особенности формы формирования Азербайджанского языка

#### РЕЗЮМЕ

Аффиксы  $-лыг^4$  и  $-лы^4$  являются высокопродуктивным словообразующим форматом в Азербайджанском и других тюркских языках. В Азербайджанском языке эти аффиксы употребляются в четырёх вариантах в связи с сингармонизмом.

Аффиксы  $-лыг^4$  и  $-лы^4$  наиболее многозначны среди всех форм именного словообразования. Большинство производных на  $-лыг^4$  в Азербайджанском языке принадлежит к существительным, меньшая часть к прилагательным.

**Aynur Bakhshaliyeva****Formation of the reconciliation morphological-semantic features in Azerbaijan language*****SUMMARY***

Affixes -lig<sup>4</sup> and -li<sup>4</sup> are a highly productive word-forming format in Azerbaijan and other Turkic languages. In the Azerbaijani language, these affixes are used in four versions in connection with the harmonicity.

Affixes -lig<sup>4</sup> and -li<sup>4</sup> are the most multi-valued among all forms of nominal word formation. Most of the derivatives on lig<sup>4</sup> in the Azerbaijani language belong to nouns, the smaller part to adjectives.

*Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.11.2018*

*Çapa qəbul olunma tarixi: 03.12.2018*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Aqşin Babayev**  
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.